

állam modernizációjához, a kor követelményeinek megfelelni tudó értelmiség kiképzéséhez. Ez az idő azonban elmúlt. Szembe kell néznünk azzal, hogy ma már számos téren nekünk van módunk és szükségünk arra, hogy a törököktől tanuljunk. Azt is ki kell mondanunk, hogy az általában magányos Magyarországnak égetően szüksége van minden jóindulatú támogatásra, amit leginkább a törököktől remélhetünk. Ezért is kell job-

ban ismernünk egymást. Ez a blokk – első sorban a múltra vonatkozóan – ezt kívánja elősegíteni.

Itt mondok köszönetet Tasnádi Editnek azért az értékes segítségért, amelyet ennek az összeállításnak az elkészítéséhez nyújtott.

Kulcsszavak: *törökök, magyarok, Európa, ellenségből szövetséges*

AZ OSZMÁNTÓL A TÖRÖKIG – A TÖRÖK NEMZETI GONDOLAT MEGSZÜLETÉSE

Fodor Pál

az MTA doktora,
MTA Történettudományi Intézet
fod6619@t-online.hu

A Törökországot és a török népet valamelyest ismerők számára nem hat újszerű megállapításnak, hogy a törökök rendkívül – a kívülálló számára olykor meghökkenítően – erős nemzeti öntudattal rendelkeznek. E vonásukkal egyedülálló helyet foglalnak el az iszlám világban – ahová kulturálisan alapvetően tartoznak –, hiszen az iszlámban az egyén és a közösség önmeghatározásának lényege, első számú vonatkoztatási pontja a vallási hovatartozás. Kevesebben tudják ugyanakkor, hogy ez a nemzeti érzés igencsak új keletű: nagyrészt a 20. század első évtizedeiben született meg, majd az Oszmán Birodalom első világháborús katasztrófája és az azt követő hatalmas társadalmi és lelki átalakulás során szilárdult meg. Nem csoda hát, hogy a török identitást mind a mai napig súlyos tisztázatlanságok, ellentmondások és viták terhelik.

Alábbiakban a modern török nemzet tudat előzményeivel, kialakulásával foglalkozom. Azt vizsgálom, hogy milyen identitás jellemezte az Oszmán Birodalmat az 1300 és 1923 közötti hosszú időszakban, és hogy ez milyen viszonyban állt a török önazonossággal.

Az Oszmán Birodalmat létrehozó dinasztia és népe etnikailag a törökség oguz ágához

tartozott, ahhoz az ághoz, amelyet az arab források a 10. század óta türkmének neveztek. Ez a népcsoport a birodalom alapítása idején egyértelműen türkmek nevezte és tartotta magát – ugyanúgy, mint minden törökös nép azóta, hogy az 500-as évek közepén megalapították a Türk Birodalmat. A kevés korai forrás alapján is valószínű, hogy az Oszmán (1200-as évek vége–1324) által vezetett fejedelemség lakosságát zömében ugyanaz a – Szűcs Jenő által *gentilisnek* nevezett – tudati struktúra jellemezte, mint a népvándorlás kori germánokat vagy a sztyeppei türköket. Ennek négy fő elemét különíthetjük el. Az első a közös eredet hite (a birodalmat létrehozó oguzok/türkmének valamennyien egy legendás Oguz kántól származtatták magukat), a második a közös szokásjog (*törü*), a harmadik a közös vallás (az oszmánok esetében az iszlám népies formája, kiegészülve a sámánisztikus hitvilág számos vonásával), s végül a negyedik a közös nyelv.

A fenti négy ismérvel jellemezhető tudatot a törökök a 15–16. század fordulójáig biztosan megőrizték. Nyomai a 15. század második felében megszülető oszmán-török történetírásban is világosan kimutathatók,

jóllehet ezek a művek már inkább muszlim fogalmakkal írják le az oszmán állam születését és hódító háborúit. A törökök önképe egyébként ebben az időben teljesen egybeesett a külső megítéléssel: Európa népei szintén törököknek nevezték őket. A kereszt háborúk forrásanyagában 1190 táján jelent meg a Turkia elnevezés Kis-Ázsiára (a későbbi Anatóliára), ami világos jelzése annak, hogy a Keletrómai Birodalom ezen ősi területe a külső megfigyelők szemében is törökök lakta területté változott át. Ugyanakkor a korai oszmán korban a politikai lojalitás nem csupán valamiféle török őshöz vagy török törzshöz fűzte a fejedelemség török etnikumú tagjait, hanem a birodalmat megalapító és azt sikeresen növelő dinasztiahoz is. Ebben a vonatkozásban a kor embere nemcsak töröknek, hanem *oszmánlinak*, az Oszmán-ház követőjének vagy hívének is vallotta magát (országát pedig *Oszmán-elinek*, Oszmán-országnak hívta). A dinasztikus identitás és lojalitás egyébként nem oszmán sajság volt, hanem az iszlám világ közös jellegzetessége, ahol a kalifátus bukása után a politikai szerveződés fő formája a dinasztikus állam lett.

Ugyanakkor a 14. század végére az oszmán társadalom kezdeti egysége végérvényesen megbomlott. Élesen elvált egymástól az irányító és a termelő réteg; az előbbi *aszkerinek*, vagyis *katonáinak* hívták, míg a többséget alkotó, termelő népességet *rájának*, azaz a *nyájnak*. Ezzel párhuzamosan az irányítók lassanként kisajátították az oszmánli identitást, és búcsút vettek a maguk türk/török azonosságától. A 15. században jellemzően az állam embereit, a katonai réteg tagjait nevezik oszmánlinak, vagyis azokat, akik megélhetésüket kizárólag a dinasztia szolgálatával biztosították. A 15. század folyamán az oszmánli aszkeri irányító apparátus tovább tagolódott,

és a csúcán külön csoport vált ki, amelyet a szakirodalom újabban palota-rendnek nevez. Ez a kivételezett csoport ismét csak saját, önálló identitást alakított ki, amelyet ugyanúgy oszmánli identitásként határozhatunk meg, mint az aszkeri rend egészét, de amely tartalmában mégis különbözött az utóbbiétól. A csúcselet számára az oszmánli szó mindegyikét követelő három dolgot jelentette: a dinasztia, az általa vezetett birodalmat és magát a csúcseletet. Tudati jellemzőit szintén három pontban lehet összefoglalni: 1) korlátlan hűség a dinasztiahoz; 2) korlátlan hűség az iszlámhoz; 3) az ún. oszmán út/szokások (*edeb-i oszmáni*) követése. Az utolsó pont volt az, amely a palota-rendet a társadalom összes többi rétegétől élesen elválasztotta. A palota-rendhez tartozni elsősorban azt jelentette, hogy az illető birtokában volt egy speciális műveltségnek és viselkedéskultúrának (ezt fejezte ki az oszmán út fogalma). Mindenekelőtt külön nyelven beszélt, az oszmánli nyelven, amelynek szókészletében a törököt teljesen háttérbe szorította az arab és a perzsa, s amelyet nemcsak az egyszerű parasztok, de sokszor az aszkeri réteg egyéb tagjai sem értettek. Ezt a nyelvet a 15. század második felére alakították ki, s ettől fogva az, aki nem ismerte, aki nem írt és olvasott rajta, nem válhatott az elitek elitjének tagjává, hiszen ez lett az államélet és a magaskultúra nyelve. S végül a palota-rend tagját, az „igazi oszmánlit” az különböztette meg mindenki másától, hogy mindenki másnál eltökéltebben védelmezte-örizte a despotikus/dinasztikus politikai rendszert. Fel lehet és fel kell tenni a kérdést: honnan ez a páratlan elkötelezettség és lojalitás? A választ a katonai rabszolgaság intézményében találjuk meg.

A palota-rend tagjainak zöme ugyanis nem szabad származású volt. Az oszmán

uralkodók a 14. század második felétől fokozatosan kiszorították a törzsi eredetű arisztokráciát az állam irányításából, s ezzel párhuzamosan a felfelé irányuló társadalmi mobilitást is gátolni kezdték. A korai útítársak helyébe olyan katonákat és állami alkalmazottakat ültettek, akik vagy saját rabjaik voltak, vagy pedig keresztény alattvalóik, akiket még gyermekként, adóban hurcoltak el a szüleiktől, s akiket speciális módszerek szerint neveltek fel a szultánok szolgálatára. Létrehozták azt a rendszert, amelyet az iszlám történései katonai rabszolgaságnak szoktak nevezni, és olyan tökélyre fejlesztették, hogy a 16. század elejére az udvari zsoldos hadsereg és a központi tartományi hivatalok legfontosabb posztjain már javarészt ilyen rab eredetű „kádereket” (törökök szóval *kulokat*) találunk. A szultánok rájuk támaszkodva vonhatták fokozatosan ellenőrzésük alá az egész társadalmat, a gazdaságot és a tulajdont, és alakították ki azt a despotikus rendszert, amely sok tekintetben a huszadik századot is megérte. Ez a rabszolga eredetű irányító apparátus arra is alkalmas volt, hogy megtörjék vele a hagyományosan államellenes vallásjogászokat, sőt, az államszervezet részévé, ugyanolyan állami alkalmazottá tegyék őket, mint az aszkeri szolgáló rendet. A másik dolog, ami hozzájárult a csúcselet egyértelműen oszmánli identitásának kialakulásához, hogy a rabszolga-rendszert kiegészítették az ún. *dámád* rendszerrel. A *dámád* szó *vőt* jelent, s annak a rendszernek az elnevezésére használjuk, amelyet a 15. század második felétől–végétől vezettek be a dinasztikus politikában. Röviden arról van szó, hogy az uralkodóház ez idő tájt alapjaiban változtatta meg házassági és reprodukciós szokásait. A szultánok a továbbiakban nem vettek feleséget uralkodó családokból, nem kötöttek dinasztikus, sőt sem-

miféle házasságot (a 16–17. századból összesen három hivatalos házasságról van tudomásunk), hanem csak rabnőket használtak utódok nemzésére. A háremben nevelt rabnőket és a szultáni család nőtagjait az uralkodók *kuljaihoz* adták feleségül, és így lépésről lépésre olyan kiterjedt elitet hoztak létre, amelynek tagjait nemcsak a rabszolgaállapot, a közös világnézet, képzettség és kultúra, hanem a rokoni kapcsolatok is szorosan a dinasztiahoz fűzték. Aztán a 16. század első harmadában még tovább léptek e sajátos elitképzésben: szinte normává tették, hogy csak olyan államférfiből lehet nagyvezér, aki egyben a szultán veje. Azt lehet mondani, hogy a szultáni család mintegy magába olvasztotta a birodalmat irányító elitet, vagy fordítva: a csúcselet, a palota-rend tulajdonképpen nem volt más, mint egy mesterségesen felduzzasztott uralkodói udvartartás. Könnyű belátni, hogy egy ilyen módon a dinasztiahoz kötött, rab eredetű, önálló egzisztenciával és jogokkal nem rendelkező, ráadásul etnikailag rendkívül tarka és kozmopolita elit mindent megtett a török etnikai tudat elnyomása, háttérbe szorítása érdekében. Ebben óriási segítséget kapott az iszlám vallásjog képviselőitől, az ulemáktól, hiszen azok is egyfajta egyetemeséget, azt a nézetet képviselték, hogy az iszlámokban nem számít, ki honnan jött, milyen etnikai eredetű, hanem csak az, hogy jámbor muszlim-e vagy sem. Ennek a kettős nyomásnak a hatására a 16. század elejére a korábban még nagy becsben álló *török* szó, illetve egyáltalán a török etnikum és a törökként való létezés elveszítette pozitív tartalmát, és fölvette a ’buta’, ’ostoba’, ’tahó’, ’falusi’, ’paraszt’, valamint a ’nomád török’ jelentést. Egyébként valami hasonló történt már az oszmánok elődeinél, az anatóliai szeldzsukok államában is; az országot megszerző, az országnak nevet

adó török tömegeket hamarosan kiszorították a hatalomból a keresztény (görög, örmény stb.) alattvalókból toborzott elit tagjai, s a megvetés tárgyává tették őket. A szeldzsuk kor óta *türk-i bi-idraknak: ostoba, buta töröknek* vagy *türk-i bi-edebnek: fanagatlan töröknek* nevezték a közönséges törököket, s úgy tekintettek rájuk, mint akik alkalmatlanok arra, hogy az állam működtetésében részt vegyenek. (Itt keresendő annak a mellőzöttségérzésnek és kétlelkűségnek az oka, ami, a magyarokhoz hasonlóan, olyannyira jellemzi az újkori törököket.)

A csúcselit identitásának vallási összetevője is megérdemel néhány szót. A rabokként felemelkedett „igazi oszmánlik” természetesen igyekeztek jó muszlimmá válni, de azért az ő hitük mégis más volt, mint a muszlim-török származású vallási elité. Miután döntő többségük keresztény környezetből érkezett, a keresztényekkel szemben meglehetősen toleránsan viselkedett, miközben a birodalmi politikában természetesen sziklaszilárdan támogatta a keresztény világ ellen folytatott harcot. Ennek a rétegnek a tagjai általában tisztában voltak származásukkal, számon tartották, sőt támogatták rokonaikat. Mai szemmel szokatlannak tűnő együttműködésekre vannak adataink: például arra, hogy egy család egyik ága iszlamizál, s tagjai az oszmán állam legmagasabb polcra kapaszkodnak fel, miközben a másik ág megmarad keresztény hitében, és élvezzi a magas kapcsolatok áldásait. Innen érthető, hogy miért nézte le a vezető réteg az átlagos törököt, és miért tartotta alkalmatlannak arra, hogy állami szolgálatban alkalmazzák.

A fentiekhez már csak annyi kívánczodik kiegészítésül, hogy az európai és a muszlim külvilág, miközben sok papírt teleírt a birodalmi elit különlegességeiről, terminológiai-

lag nem követte (és olykor nem is értette) az oszmánok önmeghatározásait. Az európaiak legtöbbszörre töröknek mondták mind az uralkodót (*Nagy Török* stb.), mind a hatalmi elit tagjait, jóllehet tisztában voltak származásukkal és kiképzésük módjával (ezért használták rájuk egyesek a *hivatásos török* kifejezést). Az oszmánoktól keletre elterülő iszlám országokban viszont sem töröknek, sem oszmánnak, hanem jobbára *rómínak* hívták őket, ami eredetileg *rómaiit*, később *bizáncit*, illetve (anatóliai) *görögöt* jelentett. A perzsák, az egyiptomiak és más muszlimok szemében az oszmánlik a keletrómaiak (bizánciak) örökösei voltak, elfajzott, egykori keresztényekből lett rossz muszlimok, akiknek kivétel nélkül gyenge a hitük.

Nézzük meg ezek után, hogy mi történt a hatalomból kiszorult törökök nagy tömegeivel. A válasz röviden az, hogy a 16. és különösen a 17. századra a török identitást egyértelmű muszlim önzonosság váltotta fel náluk: a tudatuk döntő, meghatározó eleme muszlim vallásuk lett. Hogyan következett ez be? Felbecsülhetetlen hatása volt e tekintetben annak a folyamatnak, amely a 15. század második felében indult el, és amit a magam részéről szunnizálásnak vagy szunnitizálásnak nevezek. Egyszerűen arról van szó, hogy a valóságjogi szférával szorosan összefonódott államhatalom a legkülönbözőbb eszközökkel rászorította a törököket arra, hogy felejtsek el törökségüket, és mindenekelőtt jó muszlimok legyenek. Egyebek közt (az 1530-as években) nagy dzsámiépítési programokba fogtak, és egyre gyakrabban nyúltak erőszakos módszerekhez is. Keményen üldözni kezdték az eretnekgyanus derviseket és rendjeiket, és helyettük olyanokat támogattak vagy alapítottak, amelyek a kormányzat ortodox irányvonalát követték stb. Így nyomták el lassan-

ként a köznépből a török tudatot, amelynek körében a muszlim önzonosságot még két más identitáselem egészítette ki.

Az egyik a (nagyobb) családhoz, nomád vidékeken pedig különösen a nemzetséghez és a törzshöz való tartozás erős érzése – ez tekinthető az identitás legelső szintjének. E fölött helyezkedett el a szűkebb pátriához (törökül a *memleke*hez) való hihetetlenül szilárd kötődés, amely a mai napig rendkívül fontos a török társadalomban. A nagyobb egységhez, az országhoz (birodalomhoz) való tartozás tudata viszont – a rövid kezdeti időszakot leszámítva – nagyon sokáig nem alakult ki, ami jól látszik abból is, hogy egészen a 19. század második feléig a törököknek nem volt szavuk az ország jelölésére. A köztörökség tudati szerkezetét tehát a családhoz vagy a törzshöz, illetve a szűkebb pátriához és az iszlámhoz való hűség hármásával jellemezhetjük. Nem véletlenül írta – némi túlzással – Bernard Lewis, a török, illetve az iszlám világ egyik legismertebb kutatója, hogy az iszlám világban nem volt más nép, amelyik oly kevés jelentőséget tulajdonított volna az etnikumnak, és amelyik annyira feloldotta volna magát a vallásban, mint a török.

Az elit és az alullevők fentebb jellemzett identitástudata alapvonalaiban a 18. század folyamán is megmaradt, ámbar a politikai szférában bekövetkező változások hatására kisebb módosulásokat azért regisztrálhatunk. E században lassanként elhalt a katonai rabszolgaság (de nem a rabszolgaság!) és a gyermekadó intézménye, és a birodalom kormányzását az írások vették át a katonáktól. Bár a hatalmi elit etnikailag törökösödött, társadalmilag pedig némi (nagyon gyenge) függetlenséget vívott ki magának, a dinasztia megőrizte túlhatalmát, ami azzal járt, hogy az új típusú, konzervatív gondolkodású és életvi-

telű arisztokrácia identitása és kötődése ugyanúgy dinasztikus maradt, mint az előző századok rabszolga-elitjéé. Sőt, az uralkodóház és az állam mindenhatósága idővel a társadalom alsó, „török” szektorában is helyreállította a 15–17. században meggyengült oszmánli azonosságtudatot. Másképpen kifejezve, a 18. század végére a muszlim identitás mellett a politikai identitást már az egész „török” társadalom számára az oszmánli fejzete ki (ugyanúgy, mint a birodalom alapítása idején). Ha egy idegen megkérdezte egy korabeli „töröktől”, hogy ki és mi ő, nyilván azt felelte neki (ebben a sorrendben): muszlim és oszmánli.

Így jutott el az Oszmán Birodalom a nacionalizmus korába, amikor is a vallási/nemzeti kisebbségek sorra megfogalmazták különálló identitásaikat, illetve önállóságra vonatkozó igényeiket. Erre a nagyhatalmak által is gerjesztett veszélyre válaszul született meg a *tanzimatnak* nevezett oszmán reformkor, amelynek során az oszmán vezetők, tanulva a franciáktól, az állampolgári egyenlőség alkalmazásával és a hagyományos közösségi autonómiák felszámolásával próbálták megakadályozni a birodalom szétesését.

Az utóbbi megértéséhez szükséges elmondani, hogy az oszmán állam az előző századokban a ma vallásinak nevezett kisebbségeket nem egyedekként, hanem korporatív rendszerben, közösségként kezelték. Egy keresztény görög alattvaló például nem egyénként állt az oszmán állammal szemben, hanem a *rúmnak* nevezett vallási közösség (19. századi terminussal: *millet*) tagjaként. A közösségeket az állam által busás összegek fejében kinevezett vezetők képviselték a hatóságokkal szemben, akik a közösségen belül – a századok folyamán egyre szélesedő – igazgatási és bíraskodási autonómiát kaptak. A 19.

század elejére (kivált az első nemzeti lázadások kirobbanása után) az oszmánok rájöttek, hogy ezek a jogi autonómiák óriási veszélyt jelentenek a birodalom további fennmaradására. Egyrészt azért, mert keretet nyújtanak a kisebbségeknek arra, hogy megszervezzék magukat, másrészt azért, mert ürügyet szolgáltatnak a külhatalmaknak, hogy a keresztény közösségek védelmének jelszavával beavatkozzanak az oszmán belpolitikába. E veszélyek elhárítására született meg az oszmánizmus ideológiája, amely – politikailag és tudatilag is gyökeres változásokat hozva magával – új, egyenlő identitást kívánt adni a birodalom valamennyi alattvalójának.

Az oszmánizmus elméletét a 19. század második felében dolgozta ki egy szűk értelmiségi csoport, amelynek tagjai jó muszlimok és egyúttal oszmán patrióták voltak. Legfőbb törekvésük az volt, hogy a felszínesnek és az európai minták pusztá utánzásának tartott – ezért szerintük elhibázott – reformok helyett egy összefüggő, elméletileg megalapozott rendszert hozzanak létre, amely meg tudja őrizni és össze tudja egyeztetni az iszlám, az oszmán és a nyugati értékeket. Szükségesnek mondták, hogy az iszlámon alapuló oszmán politikai nemzetnek minden birodalmi alattvaló egyenrangú tagja legyen, tekintet nélkül vallási hovatartozására. Szerintük az ily módon létrejövő oszmán nemzetnek négy fő ismérve lesz: a népszuverenitás, a hatalom megosztása, a gondolat és az egyesülés szabadsága, valamint a vagyon biztonsága (ez az Oszmán Birodalomban rendkívül fontos követelésnek számított, hiszen az 1830-as évekig az uralkodó bármikor konfiskálhatta bárki vagyonát). Az „ifjúoszmánok” (ahogy e csoportosulás tagjai magukat nevezték) úgy gondolták, hogy a helyes kormányzati forma a képviselői, alkotmányos és parlamenti

demokrácia, hiszen ez egyáltalán nem ütközik az iszlám eredeti, a népfeltség elvét hirdető tanításával. Ugyanígy állították, hogy az iszlámmal nagyon jól összefér a köztársasági ideál, a szabadság és az igazságosság erénye is. Ez a gondolatkör rendkívül fontos szerepet játszott a következő fél évszázad oszmán-török történetében, hiszen egészen az első világháború végéig ez maradt a vezető ideológia, és főbb elvei beépültek az 1876-ban elfogadott (bár rövid idő múlva felfüggesztett) első oszmán alkotmányba is. Midhát pasa (1822–1884), a korszak egyik meghatározó politikusa, így foglalta össze a lényegét: „Új oszmánli nemzet született. Az oszmánság, mint alapvető politikai kötelék, abból áll, hogy elfogadjuk: a padisah hatalma alá tartozunk.”

Mielőtt rátérnék arra, hogy mennyire tetszett ez a konstrukció azoknak a kisebbségeknek, amelyek megtartására és megnyerésére kidolgozták, meg kell jegyezni: az „ifjúoszmánok”, az oszmánizmus megteremtői elévülhetetlen érdemeket szereztek abban, hogy a 19. század második felének Oszmán Birodalmában egyáltalán meg lehetett fogalmazni a törökség érdekeit szolgáló ideológiákat és programokat. Hogy miért? Azért, mert a törökök, amíg ez a csoport fel nem lépett, egyszerűen nem rendelkeztek fogalmi készlettel ahhoz, hogy korszerűen le tudják írni az új jelenségeket, és meg tudják fogalmazni a saját érdekeiket. Az oszmánli nyelvnek, abban az értelemben, ahogy ezt nyugaton és a kisebbségek körében értették, nem volt szava a 'hazá'-ra, a 'nemzet'-re, a 'polgári szabadság'-ra, az 'egyenlőség'-re és hasonlókra. Miközben a birodalom kisebbségei (szerbek, görögök stb.) már régen elsajátították ezeket a fogalmakat, és sorra szakadtak ki a birodalomból, vagy fogalmazták meg erre vonatkozó igényeiket, az oszmánok eleinte

teljesen kiszolgáltatottan, tehetetlenül álltak a fejleményekkel szemben, mert elmondani sem tudták, hogy mit akarnak. Az „ifjúoszmánok” érdeme, hogy különféle muszlim terminusok átértelmezésével sikerült végre létrehozniuk azt a fogalmi nyelvet, amellyel érthető módon fejezhették ki törekvéseiket. Ennek az értelmiségi csoportnak is köszönhető, hogy a század kilencvenes éveiben egy híressé vált újságcikk már a következőképpen határozta meg az oszmán-török identitást: a birodalom tipikus lakója vallásilag muszlim, társadalmilag oszmánli, nemzetiségére nézve pedig török.

Jóllehet utóbbi összetevő megjelenése és hangsúlyozása önmagában is hatalmas változást jelez, az is igaz, hogy a három közül egyelőre ez volt a leggyengébb, a legkevésbé fontos. A *török* szó még 1910 körül is sokat őrzött lekicsinyelő tartalmából. Korabeli külföldi utazó számol be arról, hogy amikor Anatóliában megkérdezte valakitől: – *Té török vagy?* – az illető megsértődött, és kikérte magának, mivel ő még mindig buta parasztot vagy nomádot értett rajta. Mégis azzal, hogy az oszmán értelmiség kezdett ráérezni etnikai összetevőjére, elindult valami, ami később elvezetett egyfajta nemzeti ideológiához.

Ám mielőtt erre rátérnék, nem hagyhatom említés nélkül, hogy a 19. század második felében másfajta kísérlet is történt a török identitás újrafogalmazására: az iszlámizmus vagy pániszlámizmus. Ez az ideológia különösen II. Abdulhamid szultán (1876–1909) korában vált jelentőssé. Az uralkodó, aki az 1870-es évek balkáni háborúi miatt felfüggesztette a nemrég elfogadott alkotmányt, és teljesen autoriter módon kormányzott addig, amíg az ifjútörök forradalom meg nem bukatta, miután látta, hogy az oszmánizmus nem képes megakadályozni a nemzetiségek

folyamatos fölkeléseit és elszakadási törekvéseit, egyre inkább a pániszlámizmus felé fordult. Ehhez sok ösztönzést és segítséget kapott az iszlám világ más részeiből, többek között a híres Dzsamáladdin al-Afgánitól (1838–1897), a korszak egyik legjelentősebb muszlim gondolkodójától és aktivistájától. Ő körvonalazta elsőként azt az ideológiát, amit ma jobbra politikai iszlámnak vagy fundamentalizmusnak szokás nevezni. Al-Afgáni azt hirdette, hogy az iszlám világnak egységbe kell tömörülnie, és fel kell vennie a harcot a gyarmatosító nyugati nagyhatalmakkal, különösen Angliával. Bár a pániszlám propaganda tagadhatatlanul ért el némi eredményt, végül is nem vált belőle hatékony fegyver, mivel hiányzott mögüle az a politikai és katonai erő, amellyel céljait érvényre juttathatták volna. Így, legalábbis az értelmiség többsége számára, továbbra is az oszmánizmus szolgált az identitás és az önkép kialakításának legfontosabb eszközéül.

A századforduló után az oszmánizmus elemei közül lassan, de biztosan előretört és fokozatosan erősödött a török etnikai származástudat. Diadalra jutását azonban a háború végéig erősen akadályozta egy politikai természetű akadály. Nevezetesen az, hogy mivel mind a gyakorló politikusok, mind az ifjúoszmánok (akiket egy idő óta inkább ifjútörök néven emlegettek) végső célja a birodalom egységének megőrzése volt, törökségükkel nem léphettek ki nyíltan és eltökélten a politikai színtérre, hiszen amennyiben így tesznek, és elsősorban töröknek nyilvánítják magukat, akkor éppen azokat a nem török tömegeket riasztják el, idegenítik el a birodalomtól, amelyek megnyerésére törekedtek. Hogy ne veszélyeztessék az oszmán állam létét, ébredező nacionalizmusukat a századforduló körüli évtizedekben jobbra a kultu-

rális szférában juttatták kifejezésre – ezért is nevezi a szakirodalom a török nemzeti mozgalom e fázisát kulturális nacionalizmusnak. Az oszmán elit arccal a múlt felé fordult, és azt tette, amit oly sok más nép, amely politikai cselekvésében korlátozva volt: tudományral és kultúrával igyekezett megalapozni a török nemzeti ébredést, a nemzeti tudatot.

Ehhez a vállalkozásához a legfőbb segítséget a turkológia tudományában lelta meg. Mégpedig elsősorban az európai turkológiában, hiszen ez a kutatási terület ott már régóta (tulajdonképpen a késő középkor óta) virágzott. A törökök Közép-Európából történt kiszorítása után a keresztény világban valóságos törökmánia tört ki (minden divatos lett, ami a törökökhöz, a Kelethez kötődött), a 19. századra pedig az orientaliztika már komoly diszciplínává fejlődött (és akkor még nem beszélünk az orientalizmusnak nevezett művészeti és kulturális irányzatról). A nyugati eredmények lassanként az oszmán világba is beszivárogtak, és egyre erősebben éreztették hatásukat. Nem áll módomban felsorolni mindazokat a műveket, szerzőket, akik jelentős mértékben járultak hozzá a török tudat megerősítéséhez, de egy-kettőt azért érdemes kiemelni.

Az egyik ilyen mű Arthur L. Davids első rendszeres török nyelvtana volt, amelyet 1832-ben adtak ki Londonban *A Grammar of the Turkish Language* címmel. A másik egy igen sajátos könyv, amelyet Leon Cahun, Párizsban élő intellektuel írt *Introduction à l'histoire de l'Asie* címen (1896-ban jelent meg), és amely óriási visszhangot váltott ki az Oszmán Birodalomban. Érthető módon, hiszen a törököket nagy kultúrateremtő népként ábrázolta, és azt állította, hogy a török faj hozta be a civilizációt Európába. A harmadik Vámbéry Ármán munkássága, amelyről itt

aligha szükséges hosszabban szólni. Csak annyit kell megemlíteni, hogy 1879-ben törökül is kiadott leírásai közép-ázsiai utazásairól, és török kapcsolatai rendkívül nagy hatást gyakoroltak a korabeli török értelmiségi körökre; utóbb ugyan tiltakozott ellene, de lényegében ő találta ki, vagy neki tulajdonították a turánizmus vagy pánturánizmus fogalmát is, amelyről alább még lesz szó.

A 19. század közepe után a török szellemi élet képviselői is mind nagyobb számban kapcsolódtak be a török régmúlt és a török nyelv kutatásába, valamint a külföldi tudományosság eredményeinek megismertetésébe. Ennek a sok tudományos és kulturális erőfeszítésnek a hatásait röviden így lehetne summázni: 1. a századforduló utáni években a 'török' fogalom negatív tartalma lassanként eltűnik, kezd pozitív fogalomként átváltozni; 2. az Oszmán Birodalom török értelmisége fokozatosan ráébred, hogy a török történelem nem az oszmánokkal kezdődött, hanem hatalmas és gazdag török történelem létezett már előttük is. Mindennek következtében tudatukban egyre nagyobb helyet foglalt el a török önazonosság, s lassan kezdett egyenrangúvá válni a muszlim és az oszmánli komponenssel.

Ahhoz, hogy az oszmán értelmiség identitásban győzelemre jusson a török származástudat, azoknak az ideológiáknak a megszületése kellett, amelyeket *türkizmusnak* (törökül *türkcüülük*) és *turánizmusnak* nevez a szakirodalom. Az oszmán gondolkodók közül egyre többen jutottak arra a következtetésre, hogy az oszmánizmus és a pániszlamizmus csak üres címke, az égedta világon semmit sem old meg, a törökök reménytelenül elkéstek, minden nemzetiség sokkal előbbre tart, és eljött az ideje, hogy a törökök is megfogalmazzák, kicsodák ők, és felismerjék,

hogy nem oszmánok, hanem törökök. Ehhez a felismeréshez a legnagyobb lökést az orosz birodalomban élő, tatár származású török értelmiségiek adták, akik már a múlt század végén virágzó török szellemi életet teremtettek a cárok országában. A türkizmus ideológiájának alapjait is egy művelt, széles kitekin-téssel rendelkező, Európát jól ismerő tatár, Ismail Bej Gaszpirali vetette meg. Az 1905–07-es orosz forradalom, majd az 1908–10-es tatár lázadások leverése után számos tatár írástudó emigrált az Oszmán Birodalomba, ahová új eszméit is magával hozta.

A jövevények és a hazai értelmiségiek egyesületeket, klubokat (Türk Derneği, Türk Odzsagi) és lapokat (*Türk Jurdu*, *Jeni Medz-mua*, *Genç Kalemler*) alapítottak, amelyek mind azt tűzték ki célul, hogy ébresszék és fejlesszék a török nemzeti tudatot, és feltárják a régi nagy török kultúrák történetét és hagyatékát. A szellemi pezsgésben számtalan, egymással is ütköző ötlet, gondolat született, és teljes fogalmi zűrzavar uralkodott mindaddig, amíg fel nem lépett Ziya Gökalp (1876–1924), egy európai iskolázottságú tudós és teoretikus, aki a türkizmusból és a turánizmusból koherens ideológiát hozott létre, és végre tisztázta a nemzet addig teljesen homályos fogalmát. Gökalp számára a nemzet a kultúra által egyesített társadalom, amelynek a törökök esetében ki kell egészülnie az iszlámmal is. Szerinte a türkizmus, a török tudat a következő síkokon érvényesítendő. Először is nyelvi síkon: búcsút kell venni az oszmánli nyelvtől, és ki kell munkálni egy nemzeti nyelvet, amelynek a nép nyelvén kell alapulnia (javaslata szerint mindenekelőtt az isztambuli asszonyok nyelvét kell elterjeszteni, mert – s ebben szerintem is igaza van – ők beszélnek a legszebb törököket). A második szint az erkölcsi türkizmus, ami a patrióta erkölcs

elterjesztését jelenti, vagyis azt, hogy a haza és a nemzet fogalmának óriási súlyt kell adni, hiszen a nemzetnek rengeteg ellensége van. Harmadikként létre kell hozni a jogi türkizmust, magyarán meg kell szabadulni a teokratikus jogtól és az autoriter rendszertől, amelynek maradványait a társadalomból is ki kell gyomlálni; modern államot kell építeni, amelyben a szakértelem és a polgári létforma önállósága uralkodik. Negyedikként felvetette a vallási türkizmus bevezetését, vagyis azt, hogy az iszlám szent szövegek egy részét és a pénteki prédikációt törökül mondják. Az ötödikként javasolt gazdasági türkizmuson viszont azt értette, hogy a tulajdonviszonyokat a magántulajdonra kell építeni; ám mivel a török ember nem lehet kizsákmányoló, a személyes vagyonnak és a társadalmi szolidaritásnak egyensúlyban kell maradnia. És így érkezünk el az utolsó ponthoz, a politikai türkizmushoz vagy másképpen: a turánizmushoz. Ez számára az összes török nép egyetlen, hatalmas birodalomban való egyesítésének magasztos feladatát jelentette, egy olyan birodalomban, amely egyszerre tölti be az oszmán szultánátus és a valamennyi muszlimot magába foglaló iszlám kalifátus funkcióit.

Ziya Gökalp természetesen tisztán látta, hogy programjának megvalósítása az akkori körülmények között lehetetlen, ezért úgy gondolta, hogy első lépésben egy minden törököt magában foglaló kulturális Turánt kell megteremteni, amely majd hídként vezet el a jövőndő, politikai Turánhoz. Az utóbbi létrejöttékor a törökség ismét megtalálja az „aranyalmát”, amely a régmúltban az ő valóságos hazája volt. Gökalp számára az iszlám vallás ugyanilyen fontos volt, mivel a török népi kultúra elválaszthatatlan részének tartotta; híres megfogalmazása szerint „a türkizmus

nemzetisége a törökség, nemzetközisége az iszlám”. Végző soron nemzeti teóriájában Gökalp is fenntartotta a birodalmi ábrándot, és úgy képzelte, hogy az oszmán állam egyidejűleg lehet egyetemes török és egyetemes muszlim szultánság.

Az első világháború lefolyása és kimenele azonban eldöntötte, hogy sem az oszmánizmus, sem pedig a különféle pán ideológiák nem juthatnak érvényre, és a nemzetállam és a kalifátus együttes kiépítése és fenntartása az irrealitások birodalmába tartozik. A háborúban a kormányzat minden erre irányuló kísérlete csúfos kudarccal végződött. A birodalom veresége és széthullása egy másik ideológia térnyerését és győzelmét hozta magával: a modern értelemben vett török nacionalizmusét, amelyet a törökök utolsóként alakítottak ki a birodalom összes népe közül. Musztafa Kemál Atatürk, a modern Törökország megeremtője 1923-ban úgy fogalmazott, hogy „az Oszmán Birodalomban élő különféle népek mind a nemzeti gondolatot tették magukévá, és ennek segítségével megmentették magukat. Hogy mi, törökök, kik vagyunk, pontosabban szólva: hogy tőlük különbözök vagyunk, azt akkor értettük meg, amikor bortal vertek ki maguk közül. Lenéztek, kigúnyoltak bennünket, amikor elvesztettük erőnket. Ekkor jöttünk rá fő hibánkra: arra, hogy elfelejtettük önmagunkat.”

Atatürkkel és az 1923–24-ben megalakuló Török Köztársasággal gyökeres változás vette

kezdetét. Az új államhatalmi elit véglegesen szakított mindenféle *pán* fogalommal (pántürkizmussal, pánturanizmussal, pániszzlámizmussal), és kinyilvánította: a törökök országa nem egy hatalmas birodalom lesz, hanem Anatólia, és ez lesz a törökség politikai lojalitásnak tárgya, itt alakul meg a török nemzetiségére támaszkodó területi nemzetállam. A török törvényekben egyesült, összeforrott a török haza és nemzet fogalma, és az új török nép által lakott török föld alkotmányosan is új nevet kapott: 1921-től kezdve *Türkiyének* (Törökország) hívják. Ily módon a világnak ebben a részében is meghonosították a korábban csak Európára jellemző nemzetfogalmat, vagyis nemzetiség–állam–politikai lojalitás funkcionális egységét. A Köztársasági Néppárt 1935. évi programjának megfogalmazása szerint a nemzet és a föld egységes, egymástól elválaszthatatlan. Az új ideológiával elvetették a magjait egy olyan új életérzésnek vagy tudatformának, ami aztán hamarosan az egész nemzeti közösségben kicsírázott, s amit Atatürk így határozott meg velősen: „Mi önmagunkra hasonlítunk”. Ha erre nem jöttek volna rá, ha a török politikai nacionalizmus nem született volna meg a háborús összeomlás vérzivatarában, akkor ma nem lenne Törökország és török nemzet.

Kulcsszavak: *oszmán-török, török történelem, identitás, oszmánizmus, türkizmus, pántürkizmus, turanizmus, nacionalizmus, nemzeti tudat, nemzetépítés*

IRODALOM

- Arai, Masami (1992): *Turkish Nationalism in the Young Turk Era*. Brill, Leiden–New York–Köln
 Farkas Ildikó (2002): *A magyar turanisták*. PhD-értekezés, Budapest
 Flesch István (2004): *Atatürk és kora. Musztafa Kemál Atatürk függetlenségi háborúja és kormányzása*. Corvina, Budapest

- Fodor Pál (2004): „Hivatásos törökök” – „született törökök”. Hatalmi elit és társadalom a 15–17. századi Oszmán Birodalomban. *Századok*. 138, 4, 773–791.
 Güvenç, Bozkurt (1993): *Türk Kimliği Kültür Tarihinin Kaynakları*. Kültür Bakanlığı, İstanbul
 Kushner, David (1977): *The Rise of Turkish Nationalism*. Frank Cass, London

- Landau, Jacob M. (1994): *The Politics of Pan-Islam. Ideology and Organization*. Calendron Press, Oxford
 Lewis, Bernard (1968): *The Emergence of Modern Turkey*. 2nd edition. Oxford University Press, London–Oxford–New York
 Macfie, A. L. (1998): *The End of the Ottoman Empire 1908–1923*. Longman, London–New York
 Mardin, Şerif (1962): *The Genesis of Young Ottoman Thought. A Study in the Modernization of Turkish*

- Political Ideas*. Princeton University Press, Princeton
 Parla, Taha (1985): *The Social and Political Thought of Ziya Gökalp 1876–1924*. Brill, Leiden
 Vásáry István (szerk.) (2008): *Törökország és az iszlám. Az iszlám szerepe Törökország EU-csatlakozásának megítélésében. Acta et studia, VII*. Avicenna Közel-Kelet Kutatások Intézete, Piliscsaba
 Zürcher, Erik J. (2004): *Turkey: A Modern History*. I. B. Tauris, London–New York

